

نظارت اجتماعی در اسلام^۱

سعید امیرکاو^۲

دانش آموخته دکتری دانشکده صدا و سیما، رشته‌ی فرهنگ و ارتباطات،
تهران، ایران.

چکیده

در این مقاله نظارت و کنترل اجتماعی در اسلام بعنوان یکی از فرایندهای مهم در جلوگیری از کجروی‌های و نابهنجاری، با توجه به جهان اجتماعی مورد نظر اسلام که عبارتند از جهان رودرو، جهان معاصرین، جهان اسلاف، جهان غیر مادی، باز تعریف شده است. در این مقاله با بهره‌گیری از منابع اسلامی (قرآن و حدیث) قلمروهای چهارگانه بخصوص قلمرو غیر محسوس در جامعه اسلامی ترسیم شده است. بر اساس تعریفی که از جهان‌های اجتماعی در جامعه اسلامی وجود دارد. هنجار، مخاطبان (منحرفان)، ضمانت‌های اجرایی و عاملان و مجریان کنترل اجتماعی تعریف ویژه‌ای پیدا می‌کنند. نه تنها موارد مذکور به عناصر غیر محسوس تعمیم می‌یابد بلکه عناصر محسوس این موارد نیز رنگ و بوی جدیدی بخود می‌گیرند. تاثیر این نوع نگرش موجب کارآمدتر شدن نظارت و کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی می‌گردد.

واژگان کلیدی: نظارت اجتماعی، جهان‌های اجتماعی، ضمانت‌های اجرایی، مجریان نظارت اجتماعی، مخاطبان نظارت اجتماعی، نظارت اجتماعی اسلام.

مقدمه

انسان‌ها در طول حیات خویش همواره دسته جمعی زندگی می‌کردند (افلاطون، ۱۳۶۰ش، ص ۱۱۴؛ فاستر، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۲۱۲؛ فارابی، ۱۳۶۶ش، ص ۱۱۷؛ ابن سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۵۵۶). و به دلیل خصلت زندگی جمعی خویش از شیوه‌هایی از زندگی را بنیان نهادند تا بدین وسیله حیات اجتماعی را ممکن سازند. به مرور زمان و با گسترش جوامع بر حجم قراردادهای اجتماعی، شیوه‌های رفتاری و هنجارها افزوده شد و مجموعه‌ی آنها تحت عنوان فرهنگ مطرح گشت (کوئن، ۱۳۷۲ش، ص ۷۲). با تعدد جوامع فرهنگ‌های متعددی شکل گرفت. عضویت و زندگی در هر یک از این جوامع رعایت فرهنگ خاص آن جامعه را می‌طلبد بطوری که رعایت نکردن قواعد و هنجارهای مربوط به آن جامعه عکس‌العمل اعضای آن جامعه را به دنبال داشت. در صورتی که فردی با اکثریت قواعد و هنجارها مخالفت می‌کرد از آن جامعه طرد می‌شد و امکان زندگی در آن جامعه را نداشت از این رو عضویت در هر جامعه‌ای مستلزم فراگردی بنام اجتماعی شدن یا جامعه پذیری^۱ بود.

اجتماعی شدن جریانی است که در پرتو آن شخص عناصر اجتماعی فرهنگی محیط خود را فراگرفته و درونی می‌کند و با ساخت شخصیت خود تحت تأثیر تجارب و عوامل اجتماعی معنادار یگانه می‌سازد تا خود را با محیط اجتماعی که می‌بایست در آن زیست کند تطبیق دهد.

افراد جامعه بطور مستقیم یا غیرمستقیم در فرایند جامعه پذیری فرهنگ جامعه را فرا می‌گیرند و به واسطه این فرایند می‌آموزند که کدام الگوی رفتاری نابهنجار است و چه رفتارهایی در جامعه مطلوب تلقی می‌شود. جامعه شناسان علاوه بر جامعه پذیری از فرایندی تحت عنوان نظارت و کنترل اجتماعی نام می‌برند. هدف کنترل اجتماعی انطباق، عمل بر طرق الگوهای رفتاری و استمرار نظم اجتماعی است.

جامعه شناسان امریکایی که برای نخستین بار اصطلاح کنترل اجتماعی را به کار بردند. تحت عنوان کنترل اجتماعی به نیروهایی که در گروه همچون رسم، باور، عقیده عمومی، تابو وجود دارد و افراد را از انحراف باز داشته و به آنها جهت می‌دهد اشاره می‌کردند. اکثر جامعه شناسان در تعریف نظارت و کنترل اجتماعی ابزار و اهداف کنترل اجتماعی را مطرح کرده‌اند

و عناصری مانند: ثبات (ابوکراسبی، ۱۳۶۷ش، ص ۳۵)، همنوایی (کوئن، ۱۳۷۲ش، ص ۲۰۶)، حفظ ارزش‌ها (ابوکراسبی، ۱۳۶۷ش، ص ۳۵) و رعایت هنجارهای مطلوب (بیرو، ۱۳۷۰ش، ص ۳۴۸) و قوانین را به عنوان اهداف در تعاریف خود ذکر کرده‌اند.

در اسلام نیز به عنوان دینی که برنامه‌ای کامل برای زندگی انسان‌ها ارائه می‌دهد و در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی سیاسی دارای برنامه است محوری به عنوان امر به معروف و نهی از منکر مطرح است که در مقوله واجبات دینی هر مسلمان قرار دارد. تأملی در محتوای این دو اصل نشان می‌دهد موضوع مذکور را می‌توان به مقوله نظارت و کنترل اجتماعی در بیان جامعه‌شناسان ترجمه نمود. و با اتکا به احکام و فضاهای نظری مربوط به امر به معروف و نهی از منکر در خصوص نظارت اجتماعی از دیدگاه اسلام بحث و گفتگو نمود و به این سؤال پاسخ داد که نظارت اجتماعی در یک جامعه اسلامی چگونه انجام می‌شود. و عناصر نظارت اجتماعی در جامعه اسلامی به چه صورت ترسیم می‌گردد.

اهمیت این بحث در این است اول اینکه نظارت و کنترل اجتماعی در بین جامعه‌شناسان در فضای مفهومی مشخصی مورد بحث قرار گرفته و عمدتاً گرایش حس‌گرایانه داشته و دین را به عنوان یک مؤلفه مهم در حیات بشری به حساب نیاورده‌اند. دوم اینکه دیدگاه جامعه‌شناختی موجود جهان‌هایی را که ادیان به طور عموم و دین اسلام به طور اخص به آن اشاره دارند و به صورت واقعی در نظارت و کنترل اجتماعی نقش دارند کمتر به حساب آورده است. از این رو تصویری ناقص از نظارت اجتماعی دینی به دست داده که توانایی تبیین واقعیت را ندارد. لذا تلاش خواهد شد با بهره‌جستن از نظرات صائب مفسران قرآن و حدیث جهان‌های اجتماعی در جامعه اسلامی ترسیم و براساس آن عناصر اصلی نظارت و کنترل اجتماعی در اسلام ترسیم گردد.

۱- سؤالات

۱-۱- سؤال اصلی

نظارت اجتماعی در اسلام چگونه است؟

۱-۲- سؤالات فرعی

الف - هنجار در جامعه اسلامی به چه معنا است؟

ب - مخاطبان کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی چه کسانی هستند؟

ج - ضمانت‌های اجرایی در جامعه اسلامی چیست؟

د - عاملان و مجریان نظارت اجتماعی در جامعه اسلامی چه کسانی هستند؟

۲- چهارچوب مفهومی

۲-۱- جهان‌های اجتماعی آلفرد شوتز

آلفرد شوتز با الهام از هوسرل و با اتکا به آراء ماکس وبر و در انتقاد از دیدگاه پوزیتیویستی به جامعه و روابط انسانی، چهار جهان اجتماعی متفاوت را از یکدیگر مشخص ساخت. این چهار جهان عبارتند از: جهان‌های روابط رودرو، معاصران، اخلاف و اسلاف.

الف - جهان روابط رودرو^۱

ما تجربه مستقیم از آن داریم. در این قلمرو افراد در تجربه‌ای بلاواسطه و بی‌میانجی با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند (تنهایی، ۱۳۷۲ش، ص ۳۶۳). افراد تحت تأثیر روابط رودرو و شخصی بسیاری از اعمال و افعال خود را شکل می‌دهند.

ب - جهان معاصرین^۲

در این قلمرو انسان‌ها معمولاً با نمونه‌های آدم‌ها و یا با ساختارهای اجتماعی گسترده سر و کار دارند و نه با کنشگران واقعی. کنشگران به جای انسان‌ها با نمونه‌ها روبرویند و دانش آنها از مردم بر مبنای کنش متقابل دائماً در معرض تجدید نظر قرار نمی‌گیرد (ریتزر، ۱۳۷۴ش، ص ۳۳۹). و تحت تأثیر مستقیم نمونه‌های کلی با یکدیگر تعامل می‌کنند.

ج - جهان اخلاف (آیندگان)^۳

قلمرو اخلاف در کار شوتز یک مقوله نامتعیین است که قوانین علمی بر آن هیچ گونه تسلطی ندارد و یک کنشگر می‌تواند یک برآورد کلی از این جهان داشته باشد (ریتزر، ۱۳۷۴ش، ص ۳۳۵).

د - جهان اسلاف (گذشتگان)^۴

این قلمرو برخلاف آیندگان تا اندازه‌ای به تحلیل علمی تن در می‌دهد. کنش کسانی که در گذشته زندگی می‌کردند کاملاً تعیین پذیرفته است (ریتزر، ۱۳۷۴، ص ۳۳۵). و کنشگران تحت تأثیر امور متعین و مشخص عمل خویش را سامان می‌دهند.

-
- 1 . Umwelt
 2. Mitwelt
 - 3 . Folgewelt
 - 4 . Vorwelt

شوتر کنش‌های انسان‌ها را در قالب این چهار جهان تبیین و تفسیر می‌کند.

۲-۲- جهان اجتماعی از منظر اسلام

اسلام با پذیرش جهان‌های مذکور جهان غیرمادی را مطرح می‌کند. بطوری که مسلمان علاوه بر آنکه کنش‌های خویش را تحت تاثیر جهان قلمرو مذکور سامان می‌دهند بیشتر از هم تحت تأثیر جهان غیرمادی و موجودات موثر آنجا قرار دارند. با مطالعه و تأمل در مبنای اسلامی می‌توان جهان‌های اجتماعی را از دیدگاه اسلام بدین صورت مطرح کرد.

۲-۱-۱- جهان‌های محسوس

الف - قلمرو رودرو

جهان رودرو که در قالب تجربه بی‌واسطه محقق می‌شود جزئی از قلمروهایی است که یک مسلمان آن را واقعی تلقی می‌کند. بسیاری از مصادیق امر به معروف و نهی از منکر هم از نظر مواجهه با منحرف و هم در شیوه اجرا مربوط به این قلمرو می‌باشد. امر و نهی کننده با توجه به ویژگی‌های افراد منحرف و احتمال تأثیر و اغلب به دور از چشم دیگران به جهت بازداری و ممانعت از گناهان و منکرات اقدام به امر به معروف و نهی از منکر می‌کند (آیت الله خمینی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۴۶۸).

ب - قلمرو معاصرین

جهان معاصرین را- که کنش‌های آن براساس رفتارهای قالبی و با واسطه شکل می‌گیرد- به عنوان بخشی از واقعیت اجتماعی می‌پذیرد. بسیاری از احکام و مسائل اجتماعی، سیاسی، اخلاقی اسلام حکایت از این نقطه نظر دارد. در جامعه اسلامی اغلب دستورالعمل‌های اداری و سیاسی، مجازات‌های رسمی و وظایف نسبت به پدر، مادر، زن، شوهر، فرزندان، همسایه و... در این قلمرو قرار دارد.

ج - قلمرو اسلاف

تأثیر گذشتگان به خصوص با توجه به فرهنگ و آداب و رسوم به جای مانده بر کنش‌های افراد مخفی نیست. مسلمانان نسبت به دو دسته از گذشتگان حساسیت بیشتری از خود نشان می‌دهند و عملاً آنها نسبت به دیگر اسلاف تأثیر بیشتری بر اعمال و رفتار مسلمانان دارند. آن دو پیامبران و امامان معصوم هستند. پیامبران افرادی پاک و منزّه و به عنوان رابط بین خدا و مردم شناخته می‌شوند. پیامبران به ابلاغ و معرفی دین دستورالعمل زندگی همت گماشتند. از میان ایشان حضرت محمد(ص) از دیگر پیامبران بالاتر و به عنوان خاتم ایشان

و پیامبر همه جوامع بشری بعد از خود مطرح است. پیامبران به خصوص حضرت محمد(ص) به دو صورت زیر بر کنش‌هایی که در جوامع مسلمان شکل می‌گیرد تأثیر دارند.

- از جهت ارائه الگو و نمونه‌ای شایسته

مسلمانان، پیامبران و به ویژه حضرت محمد(ص) را الگوی کاملی از یک انسان نمونه و مقدس می‌دانند و تحت تأثیر اقتدار معنوی و فرهنگدانشان از اعمال زشت و ناپسند خودداری می‌کنند (سوره احزاب، آیه ۲۱؛ سوره ممتحنه، آیه ۴).^۱

- از جهت احادیث ایشان

احادیث پیامبران به ویژه پیامبر اسلام(ص) به منزله حضور ایشان در بین جامعه مسلمان و ایفای نقش هدایتگرانه آنان است. کمتر مورد و یا مسئله اجتماعی پیدا می‌شود که حضور حضرت محمد(ص) در قالب سنت ایشان حس نشود این سنت به صورت بیان نقش و رفتار آن حضرت و یا احادیث ایشان مطرح می‌باشد.

امامان بعنوان تداوم بخش حرکت پیامبر اسلام(ص) پس از ایشان به تبلیغ اسلام و هدایت جامعه همت گماشتند. به غیر از امام دوازدهم بقیه امامان در قلمرو اسلاف قرار دارند. اما امام دوازدهم با اینکه زنده و در قید حیات است و به طور غیرمستقیم اقدام به هدایت مسلمانان می‌کند ولی انسان‌ها او را نمی‌شناسند ولی در عین حال او از اعمال و رفتار انسان‌ها آگاهی دارد و این خود عامل مهمی است تا معتقدان به آن حضرت خود را در محضر ایشان دیده و دست به هر عمل و رفتار ناپهنجاری نزنند. امامان همچون پیامبران بیشتر از این دو جنبه (الگو بودن و احادیث ایشان) بر اعمال و رفتار ما تأثیری می‌گذارند.

۲-۲-۲- جهان غیرمادی

قلمرو غیرمحسوس دارای گستره وسیعی است و ما تنها به مواردی اشاره می‌کنیم که جزو جهان اجتماعی یک مسلمان قرار دارد و با کنترل اجتماعی ارتباط مستقیم و تنگاتنگی دارد.

الف - خدا

۱. «لقد کان لکم فی رسول الله اسوه حسنه؛ البته شما را در اقتدای به رسول خدا خیر و سعادت بسیار است». و «قد کان لکم اسوه حسنه فی ابراهیم و الذین معه؛ برای شما مؤمنان بسیار پسندیده و نیکوست که به ابراهیم و اصحابش اقتدا کنید».

مسلمان خدا را حقیقتی می‌داند که بشر توانایی دیدن او را ندارد ولی خدا او را می‌بیند. و از طریق قرآن او را مخاطب قرار می‌دهد و در هر موقعیت و شرایطی خدا اعمال و رفتار او را زیر نظر دارد (سوره علق، آیه ۱۴).^۱ او خدا را مالک و صاحب اختیار حقیقی همه آفرینش (سوره نساء، آیه ۱۲۶).^۲ و از جمله انسان می‌داند که در روز قیامت به قضاوت خواهد نشست (سوره حج، آیه ۶۹).^۳ و هرکسی را مطابق با اعمال و رفتارش پاداش و جزا خواهد داد (سوره زلزال، آیه ۸ و ۷).^۴ لذا یک مسلمان علاوه بر اینکه در کنش‌های خود فرد یا افراد رودرو را در نظر می‌گیرد، خدا را بعنوان عنصری بس مهم و تعیین کننده حاضر می‌بیند و سعی می‌کند اعمال و رفتار خود را با آنچه خدا می‌خواهد هماهنگ سازد. مسلماً باور به حضور و آگاهی خداوند نسبت به اعمال و رفتار و حتی نیت انسان‌ها و باور به حسابرسی و مجازات آنها از طرف خدا باعث می‌شود کنترل اجتماعی در جوامع مسلمان به صورتی متفاوت با جوامع غیر دینی مطرح گردد.

ب - فرشته‌ها

فرشته‌ها موجوداتی غیر جسمانی هستند و انسان به وسیله حواس ظاهری آنها را درک نمی‌کند ولی در قلمرو جهان غیر مادی و غیر محسوس یک مسلمان قرار دارد. مسلمان با اعتقاد به اینکه فرشته‌ها واسطه بین خدا و جهان هستی هستند. حضور فرشته‌ها را در انواع فعالیت‌ها از انتقال وحی تا میراندن حس می‌کند. از جمله فعالیت‌هایی که فرشته‌ها انجام می‌دهند و تأثیر بسزایی در کنش‌های ما دارد، ثبت و ضبط تمام اعمال و رفتار انسان‌ها است (سوره انفطار، آیه ۱۲-۱۰).^۵ از این رو فرد مسلمان با توجه به حضور فرشته‌ها در اقدام به هر کاری و شروع به هر سخنی این عامل را در نظر خواهد گرفت و سعی می‌کند از کارهای بدی که تصویر زشتی از او منعکس می‌سازد پرهیز نماید.

۱. «الم يعلم بان الله یری؛ آیا او ندانست که خدا (اعمال زشتش را) می‌بیند».

۲. «ولله ما فی السموات و ما فی الارض؛ هر آنچه در آسمان‌ها و زمین است از آن خداست».

۳. «الله ینکم یوم القیامه...؛ خدا در روز رستاخیز میان شما... داوری می‌کند».

۴. «فمن یعمل مثقال ذره خیراً یره و من یعمل مثقال ذره شراً یره؛ پس (در آن روز) هرکس بقدر ذره‌ای کار نیک کرده (پاداش) آن را خواهد دید و هرکس به قدر ذره‌ای کار زشتی مرتکب شده آن هم به کیفرش خواهد رسید».

۵. «و ان علیکم لحافظین* کراماً کاتبین* یعملون ما تفعلون؛ هر آینه بر شما نگهبانی است* برگوارانی نویسنده* که آنچه را انجام می‌دهید می‌دانند».

ج - ابلیس و یارانش

مسلمان اعتقاد به وجود ابلیس و یارانش به عنوان عامل دعوت کننده و سوق دهنده انسان‌ها به سوی گناهان و کجروی‌ها دارد. او می‌داند ابلیس و یارانش در حالی که او را می‌بیند و او آنها را نمی‌بیند (سوره اعراف، آیه ۲۸)^۱، باطل را حق و زشت را به صورت زیبا وانمود می‌کند و با القائات خود سعی در گمراه کردن انسان‌ها دارند (سوره ص، آیه ۸۲)^۲. از این رو مسلمان شیطان‌ها را به عنوان موجوداتی پلید و اغواگر همیشه در کنار خود حس می‌کند و سعی می‌کند بگونه‌ای رفتار نماید که تأثیرات آنها را به حداقل ممکن برساند. هنجار، مخاطبان کنترل (منحرف یا منحرفان) مجریان نظارت اجتماعی و ضمانت‌های اجرایی عناصر اصلی کنترل و نظارت اجتماعی می‌باشند با شناخت این عناصر نظارت اجتماعی در اسلام رخ می‌نماید. ما براساس چارچوب مطرح شده و عناصر اصلی نظارت اجتماعی نظارت اجتماعی در اسلام را مطرح خواهیم نمود.

۳- هنجار در جامعه اسلامی

هنجار اصطلاحی جامعه شناختی است و به معنای مدل‌های ذهنی و راهنمایی است که ما در اعمال و رفتار خود آنها را بکار می‌گیریم و رفتار خود را به واسطه آن ارزشیابی می‌کنیم. در واقع هنجارها چراغ راهنمای ما در اعمال و رفتارمان هستند. هنجارها در جامعه اسلامی برخی صرفاً منشأ دینی و اسلامی دارد و برخی مورد تأیید دین اسلام قرار گرفته است. از نظر اسلام همه اعمال و رفتار انسان در قالب پنج عنوان کلی واجب (ضروری)، مستحب (دارای اولویت انجام)، مباح (بدون اولویت)، مکروه (دارای اولویت ترک) و حرام (دارای ضرورت ترک) قرار می‌گیرد. چهار عنوان واجب، مستحب، مکروه و حرام بعنوان هنجار مطرح می‌باشد.

۱. «انه یریکم هو و قبيله من حیث لا ترونهم؛ شیطان و گروه او از جایی که آنها را نمی‌بینند شما را می‌بینند».

۲. «قال فیعتزک لاغوینهم اجمعین؛ گفت به عزت تو سوگند که البته همه آنها را گمراه کنم».

روشن است هنجار در جامعه دینی متأثر از آموزه‌های دینی و جهان غیرمادی است و براساس آنها ارزش‌ها و هنجارها شکل می‌گیرد.

۴- مخاطبان کنترل اجتماعی (منحرف)

به افرادی که هنجارهای جامعه را رعایت نمی‌کنند منحرف می‌گویند و مخاطب کنترل اجتماعی قرار می‌گیرند.

در صورتی که هنجارها و ارزش‌های جوامع متفاوت و حتی متعارض باشند دیگر نباید انتظار داشت منحرف در همه جوامع به یک معنا باشد چه بسا فردی در یک جامعه منحرف و در جامعه دیگر هم‌نوا و غیرمنحرف محسوب می‌شود.

از این رو در جامعه اسلامی فردی که هنجارهای جامعه اسلامی را رعایت نکند منحرف و کجرو و مخاطب کنترل محسوب خواهد شد و نظارت اجتماعی در جامعه اسلامی نسبت به او جاری خواهد شد. در صورتی که فردی از هنجارهای ضروری (واجب و حرام) تخلف کند علاوه بر آنکه فردی منحرف محسوب خواهد شد گناهکار هم به آن اطلاق خواهد شد.

۵- ضمانت‌های اجرایی در جامعه اسلامی

انتظار رعایت هنجارها و کارآ بودن نظارت و کنترل اجتماعی در جامعه بدون وجود ضمانت‌های اجرایی بی‌معنا خواهد بود. جامعه اسلامی از این قاعده مستثنی نیست. ضمانت‌های اجرایی در نظام اسلامی شامل ضمانت‌های درونی، بیرونی، دنیوی و اخروی است. این ضمانت‌ها نیز با توجه به دیدگاهی که در مورد قلمروهای جهان اجتماعی اسلام مطرح گردید قابل فهم و توجیه است.

۵-۱- مجازات‌های رسمی

اعدام شدیدترین مجازات‌هایی است که نظام اسلامی برای متخلفان در نظر گرفته است و در مواردی همچون مجازات لواط، زنا به عنف، زنا با محارم و محاربه انجام می‌پذیرد (الجبل العاملی، ۱۳۶۵، ج ۲، باب حدود و قصاص).

قطع دست و پا مجازاتی سخت و شدید است که در ارتباط با دزدی در اسلام وضع شده است (سوره مائده، آیه ۳۸).^۱ علاوه بر شدت این مجازات ویژگی دیگری که این مجازات دارد و بر قدرت بازدارندگی آن می‌افزاید وجود همیشگی اثر مجازات بر مجرم است. شلاق مجازاتی است که نسبت به برخی جرم‌ها مشخص و ثابت است و نسبت به برخی از جرم‌ها به صلاحدید قاضی تعیین می‌گردد (الجبل العاملی، ۱۳۶۵ ش، ج ۲، باب حدود و قصاص).

دیه مالی است که در مقابل جنایتی که نسبت به خود شخص (کشتن) یا نسبت به اعضای بدن او (مثل قطع کردن دست و پا، زخمی کردن و...) انجام گرفته، پرداخت می‌شود. دیه علاوه بر اینکه بعنوان مجازات نسبت به مجرم و عامل بازدارنده نسبت به جامعه مطرح است، نسبت به افراد گیرنده دیه بعنوان جبران خسارت تلقی می‌شود.

در آیات قرآن از زندان با عناوینی همچون سجن (سوره یوسف، آیات ۲۹، ۳۶ و ۳۳)، حبس (سوره مائده، آیه ۱۰۶؛ سوره هود، آیه ۶۸)، امساک (سوره نساء، آیه ۱۵)، حصر (سوره توبه، آیه ۵) و بنابر نظر برخی نفی (سوره مائده، آیه ۳۳) یاد شده است. در نظام اسلامی افراد به جهت تأمین اهداف زیر زندانی می‌شوند:

جلوگیری از فرار متهم (نجفی، ۱۳۷۸ ق، ج ۴۱، ص ۲۶۱؛ الحر العاملی، ۱۳۹۲ ق، ج ۱۹، ص ۱۲۱) و مجرم (العکبری (مفید)، بی تا، ص ۱۲۴)، جلوگیری از تکرار عمل و بازسازی افراد مجرم (الحر العاملی، ۱۳۹۲ ق، ج ۱۸، ص ۴۱۴) و جلوگیری از شیوع جرم و حفظ جامعه (الحر العاملی، ۱۳۹۲ ق، ج ۱۸، ص ۴۱۴؛ کلینی، بی تا، ج ۷، ص ۲۲۳ و ۲۲۲).

مخفی نیست که مجازات‌های حدی و تعزیری متأثر از جهان‌های غیرمحسوس و در قالب جهان معاصرین و فارغ از روابط شخصی توسط دستگاه‌های قضایی انجام می‌پذیرد.

۵-۲- مجازات‌هایی در امر به معروف و نهی از منکر

اسلام به جهت ترغیب مردم به مشارکت در کنترل جامعه خویش امر به معروف و نهی از منکر را به عنوان دو مکانیزم بازدارنده در جامعه معرفی نموده است و بر اهمیت اجرای آن در جامعه تأکید کرده است.

۱. «و السارق و السارقه فاقطعوا ایدیهم؛ و مرد و زن دزد، دستشان را ببرید».

مراحلی را که در ارتباط با مجازات‌هایی مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر ذکر کرده‌اند عبارتند از (آیت الله خمینی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۹-۴۷۶):

الف) مرحله قلبی که به صورت تغییر در طرز برخورد، ظاهر می‌گردد مثل عبوس برخورد کردن.

ب) مرحله زبانی مثل تهدید نمودن.

ج) مرحله عملی مثل از بین بردن ابزار منکر.

روشن است این سه قسم از مجازات‌ها متأثر از جهان‌های غیرمحسوس در قلمرو جهان رودرو انجام می‌پذیرد. امر به معروف و نهی از منکر کننده با توجه به ویژگی‌هایی افراد و چگونگی تأثیرپذیری آنها با انجام رفتار یا عملی موجبات ترک انحراف را فراهم می‌آورد.

۵-۳- کفاره

از جمله مجازات‌هایی که در اسلام وجود دارد و در مورد برخی از انحراف‌ها مقرر گردیده است کفاره است. کفاره عبارت از عبادتی مخصوص است که غالباً به عنوان مجازات ترک بعضی از واجبات یا انجام برخی از محرمات بر افراد واجب می‌گردد. و غالباً کیفر اخروی را از بین می‌برد یا تخفیف می‌دهد (حسینی، ۱۳۷۲ش، ص ۳۹).

مجازات کفاره، دارای ویژگی‌ها و خصوصیتی است که در دیگر مجازات‌ها وجود ندارد.

۱. کفاره نوعی عبادت است لذا در صورتی که بدون قصد قربت انجام شود صحیح نخواهد بود.

۲. مجازاتی است که توسط خود فرد انجام می‌پذیرد و در واقع مجرم و مجری حکم یک نفر بیشتر نیست.

۳. در صورتی که فرد منحرف به مفاد مجازات عمل کند ثواب و پاداش اخروی نصیب او خواهد شد.

۴. کفاره موجب می‌گردد مجازات اخروی کم شود یا از بین برود (سوره هود، آیه ۱۱۴).^۱

۵. اکثر کفاره‌ها، کفاره‌های مالی است و در صورتی که خطاکار و مجرم کفاره‌های مالی را بپردازد بخشی از نیازهای اولیه نیازمندان تأمین می‌گردد.

این ویژگی‌ها کفاره را به عنوان مجازاتی استثنایی معرفی می‌کند که بدون تصور قلمرو غیرمحسوس جهان بی‌معنا است. در این مجازات بدون اینکه قاضی یا فرد دیگری منحرف را

۱. «ان الحسنات یذهبن السیئات؛ همانا خوبی و نیکوکاری‌های شما زشتی و کارهای بدتان را نابود می‌سازد».

تحت فشار قرار دهد، منحرف تحت تأثیر باورهای خویش (ایمان) و آگاهی از سعادت واقعی برای جبران معاصی خود به مقتضای کفاره عمل می‌کند. در این نوع مجازات نقش جهان غیر محسوس بارزتر و به صورت مشخص‌تری آشکار می‌شود.

۵-۴- مجازات‌های دنیوی ویژه

در کنار ضمانت‌های اجرایی مورد اشاره باید به مواردی اشاره نمود که عمدتاً با ایمان به جهان غیر محسوس پیوند می‌یابد از جمله آنها که اغلب وجه محسوس دارد، پیوندی است که فرد مسلمان میان بعضی از وقایعی ناگوار با مجازات‌های الهی برقرار می‌کند. و از آن بعنوان مجازات‌های دنیوی می‌توان یاد نمود.

نزول برخی مصیبت‌ها و بلاها (دعای کمیل)، تغییر نعمت‌ها (دعای کمیل) و عذاب‌های دنیوی (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۳ش، ج ۱، ص ۲۴۳) از جمله مهمترین این مجازات‌ها است که در متون اسلامی ذکر گردیده است. اشاعه بدی‌ها (سوره نور، آیه ۱۹)، دروغگویی (النراقی، ۱۳۸۳ق، ص ۳۲۲)، ستمکاری (سوره بقره، آیه ۵۹)، امر به معروف و نهی از منکر نکردن (سوره یونس، آیه ۱۳)^۱ و برقراری روابط نامشروع (الحر العاملی، ۱۳۹۲ق، ج ۱۱، ص ۳۹۴)^۲، از جمله انحراف‌هایی است که موجبات اینگونه مجازات‌های دنیوی را فراهم می‌آورد. این مجازات‌ها ابزار مناسبی را در اختیار عاملان کنترل اجتماعی قرار می‌دهد تا بتوانند با بهره‌گیری از آنها موجبات عمل به هنجارهای دینی را فراهم سازند. مخفی نیست که این دسته از مجازات‌ها در صورت باور به قلمرو غیر مادی جهان معنادار و از قابلیت تأثیر بالایی برخوردار خواهد بود.

۵-۵- مجازات‌های اخروی

مجازات‌های اخروی ضمانت اجرایی دیگری است که دارای اهمیت ویژه‌ای است و در جامعه اسلامی نقش بازدارندگی جدی دارد. مسلمانان با اعتقاد به جهان غیر محسوس و باور به وجود مجازات‌های اخروی نمی‌توانند در اعمال و رفتار خود نسبت بدان بی‌تفاوت باشند آنان

۱. «و لقد اهلکنا القرون من قبلکم لما ظلموا؛ و ما اقوام و مللی را که پیش از شما بودند به خاطر ظلمشان هلاک کردیم».

۲. «اذا ترک امتی الامر بالمعروف و النهی عن المنکر فلیؤذن بوقاع من الله؛ زمانی که امت من ترک امر به معروف و نهی از منکر کنند پس باید منتظر بلاهای الهی باشند».

سعی می‌کنند اعمال خود را با هنجارهای دینی منطبق سازند تا گرفتار عذاب اخروی نگردند.

از آنجا که مسلمانان مجازات‌هایی اخروی را نتیجه واقعی اعمال خود و به امر خداوند جاری می‌دانند سعی می‌کنند با تمام وجود هنجارهای دینی را پیروی کنند و از تبعیت تصنعی و اعمال ریاکارانه پرهیز نمایند.

مجازات‌های اخروی دارای ویژگی‌هایی است که تأثیر آنها را مضاعف می‌کند. آن ویژگی‌ها عبارتند از:

۱. شدت: مجازات اخروی شدید است به طوری که در آیات قرآن به عنوان عذاب دردناک (سوره بقره، آیه ۲۴)، بزرگ (سوره غاشیه، آیه ۷)، عظیم (سوره بقره، آیه ۷)، شدید (سوره بقره، آیه ۱۶۵) و سوزان (سوره آل عمران، آیه ۱۸۱) از آن یاد شده است.

۲. دوام: ویژگی برخی از مجازات‌های اخروی دوام و استمرار آنها می‌باشد (سوره بقره، آیه ۳۹؛ سوره مائده، آیه ۳۷). کافران (سوره آل عمران، آیه ۱۱۶)، منافقان (سوره مجادله، آیه ۱۷)، کسانی که در گناه غرقند (سوره بقره، آیه ۸۱)، قاتلان و جانپان (سوره نساء، آیه ۹۳) از جمله کسانی هستند که وعده آتش همیشگی در آخرت به آنها داده شده است.

۳. عدم امکان فرار: هیچ فرد گناهکاری نمی‌تواند از مجازات اخروی فرار کند و آن را از خود دور سازد (دعای کمیل^۱ مسؤولان و مجریان کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی با یادآوری و بیان اینگونه مجازات‌ها از نقض هنجارهای دینی جلوگیری می‌نمایند).

مجازات‌های اخروی به دو بخش کلی تقسیم می‌گردد:

الف) مجازات‌های جسمانی

ب) مجازات‌ها و عذاب‌های روحانی (غیر جسمانی)

به برخی از مهمترین مجازات‌های جسمانی و روحانی بصورت جداگانه اشاره خواهیم کرد.

۵-۱- مجازات‌های جسمانی اخروی

۱. غذاها و نوشیدنی‌های مرگبار: قرآن و روایات با یادآوری غذاها و نوشیدنی‌های دوزخیان به مجرمان و بدکاران هشدار می‌دهد و آنها را از نتایج سوء اعمال و رفتارشان آگاه می‌سازد. از جمله غذاها و نوشیدنی‌های مرگبار که در قرآن مطرح شده غذا و آبی همچون فلز گداخته شده است. علاوه بر آن در قرآن از خوراکی‌هایی همچون زقوم «گیاه بسیار تند و تلخ»

۱. «و لا یمكن الفرار من حکومتک؛ از حکومت تو (خدا) نمی‌توان فرار کرد».

(سوره دخان، آیات ۴۶-۴۳؛ سوره کهف، آیه ۲۹)، ضریع «گیاه بدبو» (سوره غاشیه، آیات ۷-۴)، صدید (سوره ابراهیم، آیات ۱۷-۱۵)، غسلین (سوره حاقه، آیات ۳۷-۳۵) و غساق (سوره نبأ، آیات ۲۵-۲۱) «هر سه لغات اخیر به معنای خونابه می‌باشد» به عنوان غذای مجرمان و گناهکاران نام برده شده است.

۲. لباس‌های مرگبار: یکی دیگر از مجازات‌های اخروی لباس‌هایی است که غیرقابل تحمل می‌باشد. بنابر آنچه در قرآن مطرح شده است این لباس‌ها از آتش (سوره حج، آیات ۲۲-۱۹) و قطران «ماده سیاه، بدبو و قابل اشتعال» (سوره ابراهیم، آیات ۵۰-۴۶) می‌باشد.

۳. بادهای کشنده: یکی دیگر از مجازات‌های اخروی بادهای کشنده‌ای (سوره واقعه، آیات ۴۴-۴۱) است که گرم و سوزنده می‌باشد و هرگز سرد و خنک نمی‌گردد.

۴. ورود در آتش: مجازات جسمانی دیگری که در آخرت وجود دارد ورود در آتش (سوره نساء، آیه ۵۶) است، آتشی که پوست بدن مجرمان را می‌کند (سوره معارج، آیه ۱۶) و شعله‌های آن همچون شمشیر به صورت‌های آنها افراخته می‌شود (سوره مؤمنون، آیه ۱۰۴).
۵. داغ کردن بدن‌ها با طلا و نقره: این مجازات دیگری است که در مورد گروهی از گناهکاران وجود دارد و در روز قیامت نسبت به آنها اجرا می‌گردد (سوره توبه، آیات ۳۵ و ۳۴).

۶. مکان تنگ و محدود به همراه غل و زنجیر در دوزخ: یکی دیگر از مجازات‌های جسمانی در آخرت وجود دارد. مکان تنگ و محدود به همراه غل و زنجیر (سوره فرقان، آیات ۱۴ و ۱۳) به صورتی است که کافران در آن حال همه فریاد و اوایلا از اعماق وجود خود سر می‌دهند (سوره فرقان، آیات ۱۴ و ۱۳).

۵-۵-۲- مجازات‌های روحانی (غیر جسمانی)

منظور از مجازات‌های روحانی آن دسته از مجازات‌های اخروی است که مستقیماً روح و جان انسان را عذاب می‌دهد. عذاب‌های خوارکننده (سوره حج، آیه ۵۷)، رسوا کننده (سوره آل عمران، آیه ۱۶۲)، غم و اندوه دوزخیان و تحقیر و سرزنش فراوان (سوره حج، آیه ۲۲؛ سوره مؤمنون، آیات ۱۰۷ و ۱۰۸)، ملامت آنها از ناحیه مأموران مجازات (سوره غافر، آیات ۵۰-۴۹) و وحشت و ترس (سوره فرقان، آیه ۱۲) از مهمترین عذاب‌های غیر جسمانی هستند که در آخرت وجود دارد.

۵-۶- پاداش‌ها

پاداش‌ها بخشی از ضمانت‌های اجرایی کنترل اجتماعی می‌باشد. پاداش‌هایی که در جامعه اسلامی مطرح است به دو قسمت کلی تقسیم می‌گردد:

۵-۶-۱- پاداش‌های دنیوی

پاداش‌های دنیوی مجموعه وسیعی از پاداش‌های مالی و اجتماعی را در بر می‌گیرد که در جامعه اسلامی متناسب با عملکرد افراد در جهت ترغیب و تشویق بیشتر آنها با هنجارها به ایشان داده می‌شود. پاداش‌های دنیوی برخی توسط افراد جامعه - مردم، مسؤولان - اعطا می‌گردد و برخی به صورت پاداش‌هایی از جانب خدا مطرح می‌باشد.

بخش دوم مربوط به پاداش‌هایی است که خداوند نسبت به رعایت برخی از هنجارهای دینی مطرح کرده است، مثلاً در مورد رعایت صله رحم^۱ پاداش‌هایی مطرح شده است که مهمترین آنها عبارتند از:

۱. طولانی شدن عمر (کلینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۴۰)^۲

۲. زیاد شدن روزی (کلینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۵۶)^۳

۳. آبادی شهرها (کلینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۲۲)^۴

مسلمانان با باور به قلمرو و غیرمحسوس جهان و اطمینان به توانایی خداوند بر تحقق این پاداش‌ها به جهت دستیابی به این پاداش‌ها سعی در رعایت هنجارهای دینی دارند. این گونه پاداش‌ها ضمانت اجرایی مناسبی است که در قالب باور به جهان غیر محسوس جهان معنادار می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. صله رحم یکی از هنجارهای دینی است.

۲. «يكون الرجل يصل رحمه فيكون قد بقي من عمره ثلاث سنين فيصنها الله ثلاثين سنة؛ چه بسا مردی که تنها سه سال از عمرش باقی مانده اما به خاطر صله رحم خداوند آن باقیمانده را سی سال می‌کند».

۳. «من سره ان يمد الله في عمره و آن يبسط له في رزقيه فليصل رحمه؛ هرکس که خوش دارد خدا عمر او را دراز کند و روزی‌اش را توسعه دهد باید صله رحم کند».

۴. «صلة الرحم و حسن الجوار يعمران الديار؛ صله رحم و خوش رفتاری با همسایه شهرها را آباد و بر عمرها می‌افزاید».

۵-۶-۲- پاداش‌های معنوی و اخروی

قرب به خدا و رضایت الهی از مهمترین انواع این دسته از پاداش‌ها هستند. از آنجا که مسلمانان سعادت واقعی و کمال نهایی را در قرب به خدا می‌دانند این بهترین پاداشی است (سوره توبه، آیه ۷۲)^۱ که می‌تواند موجبات رعایت دقیق هنجارهای دینی را فراهم آورد. برخی از پاداش‌هایی که در جامعه اسلامی مطرح است و انگیزه مضاعفی را در رعایت هنجارهای دینی ایجاد می‌کند پاداش‌های اخروی است. بهشت (سوره نساء، آیه ۱۳)^۲، خانه‌ها و قصرها (سوره توبه، آیه ۷۲)^۳، غذاها (سوره طور، آیه ۲۲)^۴، لباس‌ها (سوره کهف، آیه ۳۱)^۵ و خلاصه نعمت‌های بی‌کران آن (سوره زخرف، آیه ۷۱)^۶ به عنوان نعمت‌ها و پاداش‌های اخروی مطرح است.

احترام مخصوص بهشتیان (سوره رعد، آیه ۲۳)^۷، محیط صلح و صفا (سوره انعام، آیه ۱۳۷)^۸، دوستان و رفیقان با وفا و خوب (سوره نساء، آیه ۶۹)^۹، نشاط فوق العاده (سوره

۱. «و رضوان من الله اکبر و ذلک هو الفوز العظیم؛ رضا و خشنودی خدا از همه اینها بالاتر است و پیروزی بزرگ همین است.»
۲. «و من یطع الله و رسوله یدخله جنات تجری من تحتها الانهار؛ هرکسی خدا و رسولش را اطاعت کند و او را وارد باغ‌هایی از بهشت می‌کند که نهرها از زیر درختانش جاری است.»
۳. «و مساکن طیبه فی جنات عدن؛ و مسکن‌های پاکیزه‌ای در باغ‌های جاویدان بهشت.»
۴. «و امددناهم بفاکحه و لحم مما یشتهون؛ از انواع میوه‌ها و گوشت‌ها از هر نوع که تمایل داشته باشند در اختیارشان می‌گذاریم.»
۵. «و یلبسون ثیاباً خضراً من سندس و استبرق؛ آنها لباس‌های فاخر و زیبایی، به رنگ سبز از حریر نازک و ضخیم در بر می‌کنند.»
۶. «و فیها ما تشتهیه الانفس و تلذ الاعین؛ در بهشت آنچه دل می‌خواهد و چشم از آن لذت می‌برد موجود است.»
۷. «و الملائکه یدخلون علیهم من کل باب سلام علیکم بما صبرتم فنعم عقبی الدار؛ فرشتگان از هر دری بر آنان وارد می‌شوند و به آنها می‌گویند سلام بر شما به خاطر صبر و استقامتان چه عاقبت خوبی بعد از دنیا نصیبتان شد.»
۸. «لهم دار السلام عند ربهم؛ برای بهشتیان خانه امن و امان است نزد پروردگارشان.»
۹. «و من یطع الله و الرسول فاولئک مع الذین انعم الله علیهم من النبیین و الصدیقین و الشهداء و الصالحین و حسن اولئک رفیقاً؛ کسی که خدا و پیامبر را اطاعت کند (در قیامت) همنشین کسانی خواهد بود که خدا نعمت خود را برای آنها تمام کرد، از پیامبران، صدیقان، شهدا و صالحان و آنها چه رفیقان خوبی هستند.»

زخرف، آیه ۷۰^۱ و... به عنوان پاداش‌ها و نعمت‌های روحانی (غیر جسمانی) اخروی مطرح است. پاداش‌های اخروی در قالب قلمرو غیر مادی جهان معنادار می‌باشد و مسلمانان تحت تأثیر آن کنش‌های خود را شکل می‌دهند.

۵-۷- ویژگی‌های ضمانت‌های اجرایی جامعه اسلامی

۱. عدم محدودیت به ضمانت‌های محسوس: قسمت عمده‌ای ضمانت‌های اجرایی اسلام با توجه به قلمرو و غیر مادی و غیر محسوس جهان قابل تأثیر و معنادار خواهد بود. لذا انتظار کارآیی تمام این ضمانت‌ها در جوامعی که معتقد به قلمرو غیر محسوس جهان نیستند بی‌جا است.

۲. مضاعف بودن ضمانت‌های اجرایی: ضمانت‌های اجرایی اسلام برخلاف ضمانت‌های مطرح شده دنیوی در دو قسمت دنیوی و اخروی مطرح است. بطوری که در مورد رعایت هر هنجار دینی یا مخالفت با آن به ترتیب پاداش دنیوی و اخروی و مجازات دنیوی و اخروی مطرح است. وجود پاداش‌ها و مجازات‌های دوگانه ضمانت اجرایی مضاعفی است که عاملان و مجریان کنترل را در تحقق اهدافشان یاری می‌رساند.

۳. گریزناپذیری مجازات‌ها و حتمیت پاداش‌ها

۴-۶- عاملان و مجریان نظارت و کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی

سه بخش مقننه، مجریه و قضائیه در جامعه اسلامی وجود دارد. از میان این سه بخش از حکومت قوه قضائیه ارتباط مستقیم و تنگاتنگی با فرایند کنترل اجتماعی دارد لذا این بخش به صورت مستقل مطرح خواهد شد. با توجه به مباحث مطرح شده پنج مورد ذیل بیشترین سهم را در کنترل و بازداری جامعه اسلامی از انحراف و کجروی را دارند. از این رو ما در بخش مجریان و عاملان کنترل در جامعه اسلامی تنها به این پنج مورد می‌پردازیم.

۱. «ادخلوا الجنة انتم و ازواجکم تحبرون؛ (به آنها گفته می‌شود) وارد بهشت شوید، شما و همسرانتان در حالی که آثار نشاط و شادی در چهره شما کاملاً هویدا است».

۶-۱- خداوند

خداوند نقش اساسی را در فرایند کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی ایفا می‌کند. از طرفی بعنوان ارائه دهنده ارزش‌ها، هنجارها و ضمانت‌های اجرایی و فرستنده پیامبرانی که یکی از وظایف مهم ایشان کنترل جامعه است مطرح می‌باشد و از طرف دیگر خود به عنوان مجری و عامل کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی قلمداد می‌شود.

مسلمانان با اعتقاد به وجود جهان غیرمحسوس و به خصوص خداوند به عنوان شاخص‌ترین عنصر جهان غیرمحسوس و با باور به آگاهی و توانایی مطلق او حضور او را حس می‌کنند. و نقش مستقیم و غیرمستقیم خداوند را در کنترل و اصلاح افراد جامعه (به عنوان عامل کنترل) انکار نمی‌کنند.

علی‌رغم اینکه صرف احساس حضور خداوند در جامعه که شاهد و ناظر بر اعمال و رفتار ما است به عنوان عامل مهم کنترل کننده جوامع مسلمان قلمداد می‌گردد. مسلمانان از یک سو بسیاری از گرفتاری‌ها، بلاها و نعمت‌ها را نتیجه اعمال و رفتار خود دانسته و آنها را به خداوند نسبت می‌دهند و معتقدند که خداوند بعنوان تنبیه انسان‌های خطاکار و منحرف برخی از نعمت‌ها (سوره انعام، آیه ۴۲؛ سوره اعراف، آیه ۹۴)^۱ را از ایشان سلب می‌کند و به جهت تشویق و ترغیب نسبت به رعایت ارزش‌ها و هنجارها نعمت‌ها و برکات خود را نازل می‌کند (سوره اعراف، آیه ۹۶).^۲

از سوی دیگر قرآن به عنوان کلام و حجت خداوند در بین ما تصویر کننده نقش کنترلی خداوند است که در موارد فراوانی و با روش‌های تهدیدی، تشویقی و اقناعی مردم مسلمان را به رعایت هنجارهای دینی فرا می‌خواند. از جمله الفاظی که به کرات در قرآن کریم به چشم می‌خورد لفظ «اتقوا» (سوره مائده، آیات ۴ و ۷ و ۵۷)^۳ است. خداوند با خطاب قرار دادن

۱. «و لقد ارسلنا الی امم من قبلک فاخذنا هم بالأساء و الضراء لعلهم یتضرعون؛ ما به امت‌هایی که پیش از تو بودند (پیامبرانی فرستادیم و هنگامی که به مخالفت آنها برخاستند آنها را به شدت و رنج و ناراحتی مواجه ساختیم شاید (بیدار شوند و در برابر حق) تسلیم گردند». و «و ما ارسلنا فی قریه من نبی الا اخذنا اهلها بالأساء و الضراء لعلهم یضرعون؛ ما در هیچ شهر و آبادی پیامبری فرستادیم مگر اینکه اهل آن را به ناراحتی و خسارت‌ها گرفتار ساختیم شاید بازگردند».

۲. «و لو ان اهل القرى آمنوا و اتقوا لفتحنا علیهم برکات من السماء و الارض؛ اگر اهل قریه‌ها ایمان می‌آوردند و پرهیزگاری می‌کردند برکاتی از آسمان و زمین بر آنها می‌گشودیم».

۳. از جمله «و اتقوا الله ان الله سریع الحساب» و «و اتقوا الله ان الله علیم بذات الصدور» و «و اتقوا الله ان کنتم مؤمنین».

مردم و به ویژه مؤمنان آنها را به رعایت ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی فرا می‌خواند و با بیان آثار مثبت تقوا و آثار منفی و نتایج زیانباری بی‌تقوایی مسلمان را به رعایت هر چه بیشتر ارزش‌ها و هنجارها تشویق و ترغیب می‌نماید. از اینگونه الفاظ و تعابیر در قرآن فراوان است و همه آنها حکایت از ویژگی کنترلی کلام خدا را دارد.

۶-۲- حاکم اسلامی (ولی فقیه)

مسلماً در هر کشوری متناسب با عقاید و فرهنگ آن جامعه و دیدگاه‌های حاکم، رهبری برگزیده می‌شود که توانایی برآورده ساختن اهداف و تحقق ارزش‌های آن جامعه را دارا باشد. از این رو رهبری مسلمانان بر دوش کسی گذاشته شده که اسلام را به خوبی می‌شناسد و توانایی تحقق اهداف (ارزش‌ها، هنجارها و...) را داشته باشد.

در زمان حیات پیامبر(ص) و امامان(ع) رهبری جامعه به دست ایشان بود و ایشان نقش بدیعی در هدایت و کنترل جامعه داشتند. اما در زمان غیبت امام دوازدهم رهبری جامعه اسلامی به عهده‌ی ولی فقیه گذاشته شده است. از این رو ولی فقیه بعنوان رهبر جامعه اسلامی در رأس حکومت قرار می‌گیرد و مسؤول اصلی حکومت شناخته می‌شود.

حاکم اسلامی بعنوان رهبر جامعه در فرایند کنترل بیشترین مسؤولیت را دارد به طوری که سستی و بی‌توجهی رهبر نسبت به آن عواقب جبران ناپذیری را به دنبال خواهد داشت. حاکم اسلامی از طرفی با تعیین سیاست‌های کلی کشور خطوط و راهکارهای کلی بخش‌های مختلف را (از جمله بخش‌هایی را که ارتباط مستقیم با کنترل اجتماعی دارند) تعیین می‌کند و با نظارت بر کار مسؤولان رده بالای حکومت و از جمله مسؤولان قوه قضائیه جلوی انحراف‌ها را گرفته و موجبات اصلاح را فراهم می‌آورد. از طرف دیگر حاکم اسلامی با پیگیری مسائل و وقایع جامعه در موقع لزوم با اعمال نظارت و دخالت خود از شیوع نابهنجاری‌ها جلوگیری می‌نماید.

۶-۳- سازمان‌های قضایی و انتظامی

حکومت اسلامی زیر نظر حاکم اسلامی (ولی فقیه) اداره می‌شود. یکی از بخش‌هایی مهم حکومت که مسؤولیت افزونتری در کنترل اجتماعی دارد مراکز و سازمان‌های قضایی و انتظامی است. این سازمان‌ها مسؤولیت برخورد و مقابله با آن دسته از انحراف‌هایی را در سطح جامعه دارند. که جرم محسوب می‌شود و مربوط به تخلف از هنجارهای قانونی (هنجارهای رسمی که در قانون مطرح و برای تخلف از آن مجازات پیش بینی شده است)

می‌باشد. از این رو سازمان‌های قضایی و انتظامی هیچ گونه مسؤولیتی در برخورد با انحراف‌هایی که مربوط به تخلف از هنجارهای قانونی است ندارند.

۴-۶- پدر و مادر

پدر و مادر به عنوان عاملان کنترل نسبت به فرزندان خود در جامعه اسلامی مطرح هستند. پدر و مادر علاوه بر مسؤولیت کنترل، مسؤول حفاظت، مراقبت، تأمین معاش، مسکن و ... فرزندان خود تا زمان بلوغ می‌باشند (المکی العاملی (شهید اول)، بی تا، ج ۵، ص ۴۵۸). پدر و مادر با داشتن شناخت کافی نسبت به فرزندان و قابلیت‌های آنها از آنجا که رابطه نزدیک و روزمره با فرزندان خود دارند به راحتی می‌توانند از طرفی ایشان را نسبت به انجام کارهای شایسته تشویق کنند و از طرف دیگر آنها را از کجروی و اعمال ناشایست باز دارند. سفارشات اخلاقی اسلام در مورد احترام پدر و مادر و گرامیداشت مقام ایشان (سوره اسراء، آیه ۲۳)^۱ بستر مناسبی در جهت اجرای فرامین آنها از طرف فرزندان را فراهم آورده است.

پدر و مادر در قالب کنترل غیررسمی و با امکان بکارگیری اکثر ضمانت‌های اجرایی فرزندان خویش را به رعایت هنجارهای اسلامی فرا می‌خوانند.

۵-۶- افراد با ایمان (امر به معروف و نهی از منکرکنندگان)

دسته دیگری که در جامعه اسلامی بعنوان عاملان و مجریان کنترل اجتماعی مطرح هستند افراد با ایمان می‌باشند. در جامعه اسلامی با نفی هرگونه حق کنترلی برای کافران نسبت به افراد با ایمان اجازه داده شده است در قالب امر به معروف و نهی از منکر در فرایند کنترل اجتماعی مشارکت کنند. ایشان به عنوان امر به معروف و نهی از منکرکنندگان (آمرین به معروف و ناهین از منکر) شناخته می‌شوند.

در آیات و روایات ضمن بیان اهمیت فراوان امر به معروف و نهی از منکر (کلینی، بی تا، ج ۱، ص ۳۴۲؛ الحر العاملی، ۱۳۹۲ق، ج ۱۱، ص ۴۰۳ و ۳۹۵)^۲ و توصیف جامعه اسلامی

۱. در جمله «لا تقل لها اف؛ زنهار کلمه‌ای که رنجیده خاطر شوند مگویند».

۲. از جمله «ان الامر بالمعروف والنهی عن المنکر فریضه عظیمه بها تقام الفرائض...؛ امر به معروف و نهی از منکر فریضه‌ی بزرگی است که در پرتو آن سایر واجبات اجرا و انجام می‌پذیرد...».

بعنوان بهترین جامعه به دلیل اجرای امر به معروف و نهی از منکر (سوره آل عمران، آیه ۱۱۰)^۱ در آن شرایطی برای امر به معروف و نهی از منکر مطرح شده است. از آنجا که این شرایط ارتباط مستقیمی با این دسته از عاملان کنترل اجتماعی دارد به اختصار مطرح می‌گردد.

الف) آگاهی: افرادی در جامعه اسلامی اجازه امر به معروف و نهی از منکر را دارند که از آگاهی کافی نسبت به احکام و قوانین اسلامی برخوردار باشند (آیت الله خمینی، ۱۳۷۰ش، مسئله ۲۷۹۱).

ب) احتمال تأثیر: دومین شرطی که برای امر به معروف و نهی از منکر مطرح است احتمال تأثیر است. در صورتی که امر به معروف و نهی از منکرکنندگان (افراد با ایمان) هیچ گونه احتمال تأثیری برای کنترل خود نسبت به افراد منحرف ندهند این وظیفه از دوش آنها برداشته می‌شود (آیت الله خمینی، ۱۳۷۰ش، مسئله ۲۷۹۱).

ج) عدم ضرر و زیان: سومین شرطی که برای امر به معروف و نهی از منکر وجود دارد نبود ضرر و زیان قابل توجه است. در صورتی که افراد با ایمان (امر به معروف و نهی از منکرکنندگان) بدانند در صورت اقدام به کنترل جامعه‌ی خویش ضرر قابل توجهی به آنها وارد خواهد شد، مشارکت در این فرایند بر آنها لازم و بلکه در مواردی جایز نخواهد بود (آیت الله خمینی، ۱۳۷۰ش، مسئله ۲۷۹۱).

د) بنای بر تکرار: چهارمین شرطی که برای امر به معروف و نهی از منکر ذکر شده است این است که افراد با ایمان (امر به معروف و نهی از منکرکنندگان) بدانند که شخص منحرف بنای بر انجام و یا تکرار عمل ناپه‌نجا را دارد (آیت الله خمینی، ۱۳۷۰ش، مسئله ۲۷۹۱).

علاوه بر شرایط مذکور در آیات و روایات ضمن بر شمردن اوصافی چند در مورد امر به معروف و نهی از منکرکنندگان آنها تشویق شده‌اند که آن صفات را در خود ایجاد و تقویت نمایند. وجود این صفات میزان تأثیر این دسته از عاملان کنترل را افزایش می‌دهد. از جمله

۱. «کنتم خیر امه اخرجت للناس تأمرون بالمعروف و تنهون عن المنکر و تؤمنون بالله؛ شما بهترین امتی بودید که پدید آمده‌اید (از این رو که) امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید».

آن صفات اهل عمل بودن (سوره صف، آیات ۲ و ۳)^۱، بیانی نرم و ملایم داشتن (سوره اسراء، آیه ۵۳)^۲ و صبر در برابر مشکلات (نهج البلاغه، نامه ۳۱)^۳ است.

عاملان امر به معروف و نهی از منکر (افراد با ایمان) در قالب جهان رودرو و معاصرین و با استفاده از اکثر ضمانت‌های اسلام به کنترل جامعه اسلامی می‌پردازند.

این دسته از عاملان کنترل علی‌رغم آنچه از ظاهر دو عنوان امر به معروف و نهی از منکر استفاده می‌شود.^۴ به صورت‌های مختلفی چه به صورت قلبی،^۵ زبانی و عملی و اکثراً به صورت غیررسمی به مقابله با منحرفان و اصلاح جامعه خویش اقدام می‌نمایند عاملان امر به معروف و نهی از منکر در فرایند کنترلی شرکت می‌جویند که از سه جهت از گستره وسیعی برخوردار است. این ویژگی‌ها بستر مناسبی را برای نظارت همگانی در جامعه اسلامی فراهم می‌آورد. این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱. شعاع عملیاتی عاملان امر به معروف و نهی از منکر نسبت به دیگر عاملان کنترل اجتماعی در جامعه اسلامی بیشتر است

۲. گستره وسیع برخوردهای بازدارنده عاملان امر به معروف و نهی از منکر (افراد با ایمان) می‌تواند از طیف وسیعی از روش‌های بازدارنده در جهت جلوگیری از نقض هنجارهای دینی استفاده نمایند. این ویژگی امکان می‌دهد که امر به معروف و نهی از منکرکنندگان در برخورد با افراد منحرف روش‌های متفاوت و متناسبی را در جهت کنترل آنها انتخاب نمایند.

۳. این دسته از عاملان کنترل اجتماعی به اندازه حجم جامعه اسلامی گسترش دارند. هر فرد مسلمان خود به عنوان یک عامل کنترل اجتماعی مطرح است. از این رو افراد منحرف برای اتمام یا تکرار اعمال و رفتار ناپه‌نجا خود از امنیت کافی برخوردار نیستند و همیشه

۱. «یا ایها الذین آمنوا لم تقولون ما لا تفعلون، کبر مقتاً عندالله ان تقولوا ما لا تفعلون؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید چرا چیزی را بر زبان می‌گویید ولی در مقام عمل خلاف آن رفتار می‌کنید، بترسید از این عمل که سخنی بگویند و خلاف آن عمل کنید که بسیار سخت خدا را به خشم و غضب در می‌آورد.»

۲. «و قل لعیبادی یقولوا التی هی احسن؛ (ای پیامبر) به بندگانت بگو که با مردم با نیکوترین وجه صحبت نمایند.»

۳. «و خض الغمرات للحق حیث کان؛ برای اقامه حق به گرداب و دریای مشکلات وارد شو و از آن ترسی به دل راه مده.»

۴. چون امر و نهی بدون هیچ گونه قرینه‌ای به معنای فرمان‌های زبانی است.

۵. منظور اظهار تنفر قلبی است که معمولاً به صورت تغییر در طرز برخورد آشکار می‌گردد.

خطر آزاردهنده برخورد عاملان امر به معروف و نهی از منکر (افراد با ایمان) برای آنها وجود دارد.

نتیجه

در این مقاله تلاش شد نظارت و کنترل اجتماعی اسلام به خصوص با تأمل در جهان‌های محسوس و غیرمحسوس معرفی شود و براساس آن عناصر اصلی کنترل اجتماعی یعنی هنجار، انحراف، ضمانت‌های اجرایی نظارت و کنترل اجتماعی تبیین گردد.

قلمروهای اجتماعی جهان در نظر اسلام منحصر به قلمروهای مادی و محسوس نمی‌شود. بلکه آنها عناصری از جهان غیب و غیرمحسوس را که همیشه در کنار خود احساس می‌کنند و در کنش آنها نقش بسزایی دارد، بعنوان قلمروهای اجتماعی جهان در نظر می‌گیرند. ایشان خدا را بعنوان موجودی آگاه و توانا که همیشه ناظر بر اعمال و رفتار انسان است بعنوان قلمرو غیرمادی جهان در نظر می‌گیرند. وجود این دیدگاه چهره کنترل اجتماعی را در جامعه اسلامی عوض می‌نماید. مسلمانان کنترل اجتماعی را در جهت تأمین اهداف دنیوی و بلکه بیشتر در جهت تأمین اهداف اخروی خود می‌دانند و عدم رعایت ارزشیابی دینی نوعی ناهنجاری است. هنجار از عناصر مهمی است که کنترل اجتماعی را معنادار می‌کند. شناخت هنجارها شناخت انحراف را به دنبال خواهد داشت. در نظام اسلامی هنجارها متأثر از جهان‌های غیرمحسوس و در قالب عناوین چهارگانه حرام، واجب، مستحب و مکروه (چه در قالب حقوقی و چه در قالب اخلاقی) مطرح می‌باشند. هنجارهای اسلامی اگرچه تنظیم کننده شؤون اجتماعی جامعه هستند. ولی در واقع در جهت تأمین سعادت واقعی انسان‌ها می‌باشد.

از مباحث مهم دیگری که در بدان پرداخته شده است ضمانت‌های اجرایی کنترل اجتماعی است. مسلماً کنترل اجتماعی بدون ضمانت‌های اجرایی ممکن نخواهد بود. از این رو در هر جامعه ضمانت‌های اجرایی برای کنترل اجتماعی وجود دارد. با توجه به دیدگاه کلی در مورد جهان‌های اجتماعی که متناسب با جوامع اسلامی است، بر عدم انحصار ضمانت‌ها در جهان محسوس تأکید شده است. نظام کنترلی اسلام با پذیرش مجازات‌ها و پاداش‌های دنیوی عناصری همچون ایمان مذهبی، پاداش‌های معنوی، پاداش‌ها و مجازات‌های اخروی را به عنوان ضمانت‌های اجرایی مطرح می‌سازد.

یکی از مهمترین عناصر کنترل اجتماعی «عاملان و مجریان کنترل اجتماعی» است. مسلمانان تحت تأثیر جهان‌های فرامادی اسلام معتقدند تنها خدا یا افرادی که از طرف

خداوند اجازه داشته باشند بعنوان عاملان کنترل در جامعه اسلامی مطرح هستند. آنها تحت عنوان «ولی» شناخته می‌شوند. خدا، حاکم اسلامی (ولی فقیه)، سازمان‌های قضایی و انتظامی، پدر و مادر و افراد با ایمان بعنوان ولی و مجری کنترل در جامعه اسلامی شناخته می‌شوند. اینها بیشترین سهم را در کنترل جامعه اسلامی دارند.

مسلمانان تحت تأثیر اعتقاد به جهان‌های غیر محسوس که خداوند را به عنوان عنصری واقعی که شاهد و ناظر بر اعمال و رفتار ما است و بر مجازات و پاداش انسان‌ها توانا است مطرح می‌کند، خداوند را به عنوان عامل کنترل محسوب می‌کنند و قرآن را بعنوان کلام خدا، مبین نقش کنترلی خدا در جامعه قلمداد می‌کنند.

افراد با ایمان در قالب امر به معروف و نهی از منکر که حکایت از نظارت همگانی دارد در فرایند کنترل مشارکت می‌جویند. ایشان با وجود شرایطی چند (آگاهی، احتمال تأثیر، بنای بر تکرار و نبود ضرر و زیان) و با بهره جستن از روش‌های مختلف و متنوع بازدارنده، در گستره‌ی افقی و عمودی به کنترل و اصلاح جامعه‌ی خویش می‌پردازند. در جامعه اسلامی هر فرد مسلمان حتی نسبت به رهبر جامعه خود به عنوان عامل کنترل محسوب خواهد شد. تکثیر این دسته از عاملان کنترل در جامعه اسلامی موجب رعایت هنجارهای دینی در سطح جامعه می‌شود. و این نوع نظارت در چارچوب نظام اسلامی و جهان‌های آن قابلیت اجرا دارد.

بصورت فشرده می‌توان کنترل اجتماعی از منظر اسلام را اینگونه به تصویر کشید.

دیدگاه کلی	قلمروهای جهان	هدف از کل کنترل	هنجارها	انحراف	ضمانت	عاملان کنترل
الهی	۱. رودرو ۲. معاصرین ۳. اسلاف ۴. غیر محسوس	استقرار نظم مطلوب و رسیدن به سعادت واقعی	مجموعه‌ای از هنجارهای ضروری و دارای اولویت ۱. حرام ۲. واجب ۳. مکروه ۴. مستحب	تخلف از هنجارهای دینی	مجموعه‌ای از ضمانت‌های درونی - بیرونی و دنیوی و اخروی	خدا - حاکم اسلامی (ولی فقیه) - سازمان‌های قضایی و انتظامی - پدر و مادر - افراد با ایمان

منابع

- ابراکرامبی، نیکلاس، استفان هیل و برایان. اس. ترنر، فرهنگ جامعه شناسی، ترجمه حسن پویان، چاپ اول، تهران، انتشارات چاپ بخش، ۱۳۶۷ش.
- ابن سینا، الشفا، تصحیح و مقدمه دکتر ابراهیم مدکور، چاپ دوم، قم، مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
- افلاطون، جمهور، ترجمه فؤاد روحانی، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۰ش.
- بیرو آلن، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه دکتر باقر ساروخانی، چاپ دوم، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۷۰ش.
- تنهایی، حسین ابوالحسن، درآمدی بر مکاتب و نظریه‌های جامعه شناختی، چاپ دوم، گناباد، نشر مرندیز، ۱۳۷۴ش.
- جبل عاملی، زین الدین (شهید ثانی)، الروضه البهیة شرح اللمعه الدمشقیة، چاپ دوم، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۵ش.
- حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، چاپ سوم، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۹۲ق.
- حلی، ابوالقاسم (محقق حلی)، شرایع الاسلام، تعلیق سیدصادق شیرازی، بی‌چا، قم، دار المهدی، بی‌تا.
- حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی)، قواعد الاحکام، بی‌چا، قم، الرضی، بی‌تا.
- حسینی، سید محمد، مجازات‌های مالی در حقوق اسلامی، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۲ش.
- خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، چاپ پنجم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ق.
- _____، رساله توضیح المسائل، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۰ش.
- ریتزر، جورج، نظریه‌ی جامعه شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ اول، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۴.
- صبحی صالح، نهج البلاغه، چاپ اول، بیروت، ۱۳۸۷ق.
- عکبری، ابی عبدالله محمد بن محمد بن نعمان (مفید)، المقنعه، چاپ سنگی، بی‌چا، قم، بی‌نا، بی‌تا.
- فاستر، مایکل ب، خداوندان اندیشه سیاسی، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲ش.
- فراہی، ابونصر محمد، السیاسه المدینه، چاپ اول، تهران، انتشارات الزهراء، ۱۳۶۶ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی من الاصول، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ اول، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی‌تا.

کوئن، بروس، مبانی جامعه شناسی، ترجمه و اقتباس دکتر غلامعباس توسلی و رضا فاضل، چاپ اول، تهران، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها «سمت»، ۱۳۷۲ ش.
مکی العاملی، محمد (شهید اول)، *اللمعه دمشقیه*، چاپ دوم، لبنان، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
نجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام*، چاپ ششم، نجف، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸ ق.
نراقی، محمد مهدی، *جامع السعادات*، چاپ سوم، نجف، منشورات جامعه النجف، ۱۳۸۳ ق.
هاشمی رفسنجانی، علی اکبر، *تفسیر راهنما*، چاپ اول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه، ۱۳۷۳ ش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی